

גולה עתיקה או גולה אמריקאית?

אריק ס. גרואז. *גולה. יהודים כיו יוונים ורומאים*.¹

ההוצאה לאור של אוניברסיטת תל אביב בחרה בספרו של ההיסטוריון אריק גרואז מברקלי קליפורניה *גולה*, להיות אחד מאותם ספרים שהוציאה בתרגום לעברית בתחום יהדות הבית השני. גרואז מלמד ידוע בהיסטוריה העתיקה. עוסק בשנים האחרונות במדעי היהדות וזה ספרו השני בשטח זה.

התיזה של גרואז בספר זה היא כי בניגוד להנחה (המודרנית. לדעתו) שהגולה הייתה דוויה ועלוכה לעומת ארץ ישראל. משוש כל יושבי הגולה. הרי במציאות של העולם ההלניסטי הייתה זו הגולה ששגשגה (ואילו הארץ הייתה מסכנה). "האם באמת אפשר לדמיין שמיליוני יהודים חיו במשך דורות באומללות בארצות העולם העתיקה. וערגו באובססיביות ליום הדמיוני שבו ישובו לירושלים? ...יש לפקפק בעצם ההנחה שהיו רצון או כוונה מעשית לעשות זאת. תהיה הארץ זבת חלב ודבש כאשר תהיה. היכול המקומי היה רחוק מאוד מלהספיק לנחשול הפליטים שהיו מציפים את האוכלוסייה המקומית. האם היהודים הרבים שהתבססו בערים ובכפרים בנכר היו נלהבים לעזוב הכל ולהתחיל מחדש להתחרות על המשאבים המוגבלים בארץ חדשה וזרה? הנחה זו. כאמור אינה משכנעת" (עמ' 253). זאת ועוד. "היהודים שחיו מסביב לים התיכון לא ראו צורך להתנצל ולא חשו

¹ תירגמו מאנגלית: ירוז תורז ותמר לנדאו (אוניברסיטת תל-אביב. ההוצאה לאור מאי 2004).

מבוכה בשל מצבם" (עמ' 262). גרואז מגז על תיזה זו בשמונה פרקים. בניסיונותיו לבסס תיאוריה נגדית מפתח גרואז את הנקודות הבאות:

1. מתור שלל העדויות שיש לנו על הגולה. מתברר שמצב היהודים שם היה טוב למדי הז מבחינה כלכלית והז מבחינה חברתית-תרבותית. למעט פוגרומים בודדים. גירושים והתנכלויות. שניתז לתרצם כאירועים חריגים. היה ליהודים טוב בעולם ההלניסטי-רומי.

2. ליהודים היו חיים מספקים מבחינה תרבותית וקהילתית. סביב בתי הכנסת והקהילות השונות בגולה נרקמו חיים עשירים ומגוונים. לפיכך אי אפשר לדבר על הגולה כתופעה לא סימפטית.

3. היהודים נהנו מחיים קהילתיים אוטונומיים עשירים ועדות לכך נמצא בכתביהם המקוריים מז הגולה. כגוז: איגרת אריסטיאס וכתבי פילוז האלכסנדרוני. אלה מעידים כמאה עדים על מצבם הנות. וכי התערו בארצות מושבם מבחינה תרבותית.

4. התמונה העולה מז הכתבים היהודיים מז הגולה המשכתבים חלקים מז הקאנוז התנ"כי היא כי איז כמעט זכר לגעגועים לארץ ישראל וכל כולו של קובץ ספרותי זה עוסק בגולה מתור גאוה יהודית אופיינית. היהודים הנציחו את הגולה בכתביהם.

5. רוב רובז של העדויות המלמדות על התנכלויות של יוונים ליהודים בגולה ניתז לדחות כאירועים חריגים שאינם מלמדים על הכלל. במילים אחרות. בדרך כלל קיבלה הסביבה הזרה את המיעוט היהודי באופז סובלני למדי.

6. ההוכחה הניצחת שליהודים היה נעים בגולה וכי אף תחת לחצים היו שמחים וטובי לב היא כי חלק מכתביהם שופעי הומור יהודי עסיסי. חיבורים כגוז *יהודית*. וחלקים מספר *מכבים ב'* מתובלים בסיפורי הומור יהודיים. כתיבתם מעידה על מצב הרוח היהודי לאומי בגולה בתקופה ההלניסטית. זאת בניגוד לארץ ישראל.

אלה עיקר טיעונו. ועליהם ניתז לערער מבלי להיכנס ליתר פרטים. ולהלז הראיות:

א. גרואז מנסה להוכיח שפרעות. גירושים והעלבות של יהודים היו חריגים (כד למשל הפרעות באלכסנדריה ב־38 לספירה). ברוב המקרים שבודק גרואז הוא מתפתל בטענות מטענות שונות שלעיתים מאלצות את הכתובים. כד בפרק הראשון על יהודי רומא. בפרק השני על יהודי אלכסנדריה ובפרק השלישי על יהודי הפרובינקיה אסיה. לעיתים מזומנות שוזר גרואז מסקנות כגון אלה: "השלטונות הרומיים לא רדפו את היהודים בשיטתיות. המקרים הבודדים והנדירים של "גירוש" יהודים מהעיר נוגעים לענייני המדינה ולא ליהודים עצמם... תהיה זו טעות חמורה לדמיין את יהודי רומא חיים בחוסר ביטחון מתמשך... במישור הפרטי כמעט שלא הייתה לרומאים סיבה להתייחס ליהודים. סופרים בזו ולעגו להם. ודרכיהם המשונות היו מטרה לכדיחות ולעיתים לתדהמה. אבל הבוז הזה לא הוביל למרירות ולא גרר מעשי אלימות..." (עמ' 66–67). בעניין הפרעות ביהודי אלכסנדריה ב־38 לספירה נאמר: "הראיות שבידינו. למרות אופיין הרב־משמעי. המורכב והמקוטע עד כדי תסכול. מתחברות כולן בנקודה מרכזית... אירועי 38 לספ"נ ... הם תוצאה של נסיבות מיוחדות ויוצאות דופן. לא של התפרצות אנטישמית הלנית מבעבעת. ולא של תגובה למאמצי היהודים להשיג אזרחות הלנית." (עמ' 93). יש לציין כי בעולם העתיק היו לא מעט התפרעויות והתנכלויות לקבוצות שונות. ולפיכך תופעות כגון אלה נגד היהודים לא היו חריגות. מקרה שראוי היה לדיון נרחב הוא מרד התפוצות שבו רוב יהודי המזרח התיכון היו מעורבים במלחמה נגד שכניהם הפאגנים. במילים אחרות. האלימות הייתה לפרקים דו־צדדית ועל אף שהיהודים נהנו מתקופות של רגיעה היו גם תקופות סוערות ובלתי נעימות בהווייתם בגולה. הטענה העוברת בספר כחוט השני. כי למרות הגירושים שהיו יוצאים מזו הכלל. חיו היהודים בנועם ובשלווה. היא מוזרה. האם היה גרואז עצמו חי בשלווה אילו מדי עשור או שניים היה נתון לאיום של גירוש מאמריקה? יתר על כן. לכל אורד הספר מניח גרואז מצב (מודרני) שבו קיימת מדינה יהודית מול הגולה. לאמיתו של דבר. כדאי להזכיר לגרואז ולקוראי הספר כי בתקופה שבה עסקינו. חיו היהודים רוב הזמן. למעט בתקופה החשמונאית. במציאות של גולה גם בהיותם בארץ. לפיכך. ההבדלים

אותם הוא מונה בין הגולה לארץ אינם תמיד תקפים. בארץ ישראל של הורדוס, ובעיקר של יורשיו, היה מצב היהודים דומה. לעיתים, לזה של יהודי מצריים ואסיה הקטנה באספקטים שונים של חייהם.

ב. בפרק הרביעי עוסק גרואז במוסדות דתיים ואזרחיים בגולה. אך איז הסבר מספק במה שונה מצב הגולה בעניינים אלה מזו המציאות הארץ ישראלית. נכזו שמוסד בית הכנסת הנו מוסד דתי. תרבותי. קהילתי. משפטי וכיו"ב (על כד יש סיכומים רבים בספרות המחקר המודרנית).¹ אך איז בכד כדי לבסס את יתרונותיה של הגולה על ארץ ישראל. שכו בית הכנסת היה קיים גם בארץ ישראל וזכה בה לחשיבות יתר לאחר החורבן. כד נוצר מכנה משותף רב עוצמה בין יהודי א"י והגולה. קשה לראות כאז ניגוד בין המצב בגולה לזה שבארץ ישראל. שאלת מרכזיותו של בית המקדש לעומת בית הכנסת אינה תקפה במקום זה. שכו כבר בתקופת הבית השני היו יהודים בארץ ישראל שפקקו בנחיצותו של בית המקדש במתכונת שבה היה במאה הראשונה לספירה.²

ג. איש לא מתכחש לעובדה כי בכתבים היהודיים המקוריים מזו הגולה כגוז אגרת אריסטיאס ופילוז האלכסנדרוני יש מדי פעם השתקפות חיובית של הגולה ויחסים תרבותיים הדוקים עם העולם היווני. עד כדי קליטתו של תפישות סינקרטיסטיות. איז עורריו על כד שהיהודים המייעצים לתלמי השני כיצד עליו למשול. ידברו עמו בשפתו ויראו כיצד הם שואפים להשתתף בשיח המקומי. יחד עם זאת. האיגרת מציינת במפורש ובגאווה רבה כי הזקנים באז מארץ ישראל. וכי הם מייצגים את שנים עשר השבטים היושבים שם. באורח סמלי ותפישת שלמות העם בארצו ידועה מזו הגולה ומשמשות גם את פאולוס. באל *הדומיים* 9–11). ידוע הפרק באגרת אריסטיאס שכו קיים תאור אוטופי של ירושלים וארץ ישראל. דברים שנכתבו בגולה היהודית המצרית. פילוז הוא סינקרטיסט ידוע וכל מה שהוא אומר על יהדות ויהודים בא להוכיח כי הם מזדהים עם סביבתם ומשתלבים היטב בעירוב התרבותי היווני-יהודי. בעדויות ספרותיות אלה איז כדי חיזוק לטענה של גרואז משום שברור שהמיעוט היהודי במצרים שאף. במובנים מסוימים. ליישר קו עם היוונים. הסופרים ה"אנטישמיים" שמונה יוספוס בחיבורו נגד אפיוז מוכיחים כי לא

תמיד הצליחו היהודים להשתלב בסביבה הנוכרית ולהותיר רושם חיובי על שכניהם.

ד. באותם כתבים העוסקים באלתור ועיבוד מחדש של הסיפורים המקראיים קיים האלמנט (שעליו עמדו חוקרים רבים בעבר) של תעמולה יהודית. שמטרתה להוכיח לסביבה שהיהדות קשורה בטבורה לתרבות המקומית הזו היוונית והזו הילידית. ארטפנוס הוא דוגמא מובהקת שעליה עמדתי כבר בספרי העברי.³ עניין ה"ניכוס" שבו דן גרואז בהרחבה אינו חדש כלל ועיקר ונדון באורח מפורט במחקרים רבים במאה השנים האחרונות. אך טבעי היה שהיהודים ישאפו להוכיח כי משה רבנו היה האב המייסד של התרבות המצרית והתרבות היוונית במצרים. בעיקר כאשר ספרות סינקרטיסטית מסוג זה הייתה נפוצה במצריים בקרב הנוכרים (הקטיוס. מנתוז ואחרים). במילים אחרות. ארטפנוס מתחבר ישירות לסופר כמו הקטיוס מאבדירה. ואולי אף השתמש בו (או שמא שניהם ינקו ממקור משותף). וכותב "היסטוריה יצירתית" שכל כולה רצון כזו להראות את השתלבות היהודים בסביבתם הנוכרית. זאת ועוד. קשה להניח שהיהודים ירצו להשתלב בתרבות המצרית והיוונית של סביבתם על ידי שימוש באירוניה או לעג עצמי. כפי שגרואז סובר. ביצירתו של ארטפנוס. כמו גם ביצירתו של הכהן המצרי מנתוז. שכותב באותה סוגה. איז שמץ של הומור. כמו כן ראוי לציון כי יצירות מסוימות מזו הספרות היהודית בגולה המצרית השתמרו באורח מקוטע למדי והועברו אלינו בעיקר באמצעות אבות הכנסייה. ולאלה הייתה מטרה משלהם. לפיכך. על סמך מה מגיע גרואז למסקנה הנחרצת ש"ארטפנוס לא בנה נרטיב מושלם" ושם. עמ' 226. כאשר הנרטיב בשלמותו כלל לא הגיע אלינו? בכל מקרה. איז לדעת בוודאות אם יצירה מסוימת נתחברה בגולה או בארץ ישראל. על כן. הניסיון להציג את ספר היובלות כספר "גלותי" אינו סביר (עמ' 255. נמצאו גם פרגמנטים בקומראן).⁴

ה. במקרים מסוימים נוטה גרואז להתעלם מזו התמונה הכללית. למשל. כאשר נערכת בדיקה מחודשת ופרטנית של מסמכים המופיעים ב'קדמוניות היהודים' של יוספוס פלאוויוס בפרשת יהודי הפרובינקיה אסיה. לא נלקח בחשבון ההיבט הכמותי המצטבר. כל

נשכח שמדובר בעדויות מקוטעות מז התקופה. גרואז להוט להזים את "הדעה המקובלת כמעט על הכל" כי "דפוס ההתנהגות הכללי חזר על עצמו: היוונים ניסו לשלול את זכויות היהודים – והרומאים התערבו ויצאו להגנתם" (עמ' 99). ומגיע למסקנה כי נסיבות חיבורם של מסמכים אלה היו מיוחדות. לפיכך "אין הם מעידים על מדיניות כללית של היוונים כלפי היהודים בעריהם. ובוודאי שלא על הגישה הרומית כלפי העם היהודי" (עמ' 111) וכז בעמוד 117: "המסמכים שאסף יוספוס מציירים תמונה רב־משמעית של היחסים בין יוונים. רומאים ויהודים באסיה הקטנה. על־פניהם הם מציגים רדיפה יוונית והגנה רומית. אולם בחינה מקרוב של הדברים דורשת שיפוט מדוקדק יותר. ומגלה שרק מעטים מז המסמכים אכן מאשרים זאת... קשה לחלץ מהם הכללות נרחבות". על היסטוריוז מנוסה כגרואז היה לדעת כי תהליך מסורבל בו הוא מוליד את הקורא דרך כל מסמך בנפרד. על מנת להוכיח שכל אחד יוצא מז הכלל. הוא מעט בעייתי. דווקא המיעוט היחסי של המסמכים והעובדה שיש עדויות על התנכלויות ליהודים. מעידה כי אלה היו רבות משביקש גרואז להראות. קשה לומר כי הטיעון הבא לטהר את היוונים משכנע. ונקודה נוספת: גרואז מזכיר את מעשי השליחים כמקור "אמיז" (שם עמ' 124. עניין בעייתי לכשעצמו). אך ממעיט להשתמש בו ובאגרותיו של פאולוס לעומק. וחבל.

1. החידוש העיקרי בספר (בעיקר פרקים 5–6) היא האמירה כי בספרות היהודית הלניסטית. ובספרים המאוחרים של התנ"ך כמו גם בספרות החיצונית. יש סיפורים רבים אשר עיקר תוכנם הוא הומור יהודי עסיסי: "היהודים מצאו דרכים רבות להתלוצץ על חשבון אלה שניצבו מעליהם בסולם החברתי. אך לא היססו גם ללעוג לחולשותיהם הם... נקודת הראות של הקורא המודרני מעצבת. ולעיתים מעוותת. את האופן שבו הוא מביז את הטקסט העתיק. אך למרות כל אלה. רבות מז היצירות המדוברות מעוררות צחוק בתדירות מפתיעה... כמה מז הטקסטים נוצרו ללא ספק כקומדיות מאל"ף ועד ת"ו" (עמ' 154). מדובר בספר מקבים ב. אסתר. שושנה. יהודית. אודות היהודים של ארטאפנוס. ועוד. כדי שהקורא יבין כמה מדובר ראוי להביא כאז דוגמא. בפרשת כניסתו של הליוודרוס

למקדש בירושלים (מקבים ב 3: 1-40) אומר גרואז (עמ' 196-197): "הפרשנים התעלמו מההומור השנון שמפגין המחבר. שימו לב למשל לתפילות הכוהנים והעם כשהליודורוס עומד לחלל את בית המקדש: אלה אינם פונים לאל בבקשה שיגן על המקדש. אלא שישמור על המזומנים שהופקדו בו... דאגת הכוהנים ומלבושי האבלות שעוטים התושבים מכוונים לפיכך לשמירה על יציבות המערכת הפיננסית. נראה שהמחבר משתעשע כאז". גרואז ממשיך: "גם עונשו של הליודורוס חותר תחת החזות הרצינית של הסיפור. הוא זוכה למנה כפולה: לא רק שסוס מסתער לעברו. מתרומם ובוועט בו בפרסותיו. אלא גם שני בחורים צעירים חזקים צצים לפתע ומכים אותו מכות נמרצות. התיאור נראה מוגזם. ייתכן בהחלט שהדיווח על ההתקפה הכפולה נובע מכך שהסיפור הוא מזיגה של שתי מעשיות נפרדות ושני מקורות נפרדים. ובכל זאת. המחבר בחר להשאיר את שתייהן. זוהי עוד עדות לנטייתו לשלב הומור ושעשוע ביצירה." (עמ' 197). מבלי להיכנס כאן לויכוח על תקפות הניתוח של סיפור זה אצל גרואז. יש לדחות על הסף את הטענה לגבי ההומור. ראשית. גרואז מגיע למסקנות גורפות באשר להומור. בדרך כלל באינטואיציה גרידא. כלומר. הוא בוחר מה מצחיק בסיפורים. למשל. אותי הסיפור המצוטט דלעיל ממקבים ב כלל אינו מצחיק. ובוודאי לא הסיפור הפתטי על שני הזקנים בבוסתן האורבים לשושנה. לעומת זאת. אילו הלכתי בדרכו של גרואז יכולתי אולי למצוא הומור בסיפור העמידה בספר בראשית. ייתכן שגרואז היה מגיע לתוצאות טובות יותר אם היה מתעמק בספרות מחקר ענפה העוסקת בתאוריה של ההומור.⁵ ההערה אותה מצטט מסמואל גו'נסון ("הקומדיה מתסכלת במיוחד את אלה המנסים להגדירה". עמ' 154) איננה תירוץ להימנע מדיון בתאוריה מודרנית של ההומור. שנית. על פי טיעוניו של גרואז. ליהודי הגולה היה חוש הומור ("פארודיה וסאטירה – תכונות הקשורות באופן הדוק לחוויית החיים של היהודים מחוץ לארץ – ישראל" עמ' 156). ואני תמה. האם יהודי ארץ ישראל היו משוללי הומור? או שמא עולה הנחה זו משום שהמקורות ה"מגלים חוש הומור" הם במקרה מזו הגולה? לפי ההיגיון של גרואז. אולי בספר דניאל או מקבים א' ניתן למצוא שבבים של הומור? ושלישית. אף אם

נקבל את הטיעון כי כמה מכתבי היהודים בגולה הם הומוריסטיים. מדוע לא הביא גרואז דוגמאות מספרות הומוריסטית מקבילה בספרות הלא יהודית בת הזמן? הסיבה היא פשוטה: לא ניתן יהיה להצביע על הומור בספרות הלא יהודית של התקופה. או לחלופין אולי נטען שרק ליהודים היה חוש הומור (כמובן שבעיני האדם המודרני סיפור על האמזונות אצל דיוניסיוס סקיטוברכיוז יכול להיות די מגוחך. אך האם כך היה בעיני בני התקופה?) רביעית. לא בהכרח היה חוש ההומור שונה לחלוטין אז. הקומדיות של אריסטופנס מצחיקות אותנו עד עצם היום הזה. לפיכך. בדוגמאות שמספק לנו גרואז קשה לי לראות סיפורי הומור (או שאני משולל חוש הומור). נהפוך הוא. יש בהם השתקפות של גורלו הטרגי של העם היהודי. גרואז נוטה להתעלם מן הקונטקסט הטראגי של החיבורים אליהם הוא מתייחס. ובחיבור כמו *אסת* שבו יש שמץ של הומור ראוי היה להיוועץ במחקריו של אליוט הורוויץ.⁶ מעניין בהקשר זה לציין כי ציירים מתקופת הרנסנס ואילך. שהיו רגישים לפרשנות של טקסטים אלו. לא חשבו בדרך כלל כי מדובר בסיפורים הומוריסטיים. כד למשל. רפאל בציורו המפורסם של הליודורוס במקדש וכו וורונזה בסצינות מתור מגילת אסתר. ציורו של טינטורטו את שושנה ושני הזקנים שהושפע כנראה מן הקומדיה מתקופת הרנסנס. גם הוא משרה בסה"כ אווירה רצינית מאוד.⁷

ז. גרואז אינו לוקח בחשבון לכל אורכו של הספר את החשיבות הרבה שייחסו היהודים בגולה ובארץ ישראל לתנ"ך ולתרגומיו השונים. הטיעון שלו כי "במבט ראשוני נראה שהטקסטים ההלניסטיים תומכים במסקנה העגומה שהחיים בנכר היו תוצאה של זעם האל שהוביל לגירוש מהמולדת... יש לשים לב מלכתחילה לעובדה שרוב ההתייחסויות הקודרות בטקסטים הז לצרות שניחתו על עם ישראל בימי התנ"ך – הגירוש בידי האשורים. חורבן בית ראשון. גלות בבל. אסור להיחפז ולהניח שהיו אלה מטאפורות לגולה ההלניסטית. זוהי התחמקות מן השאלה" (עמ' 254). יש לזכור שהתנ"ך הוא למעשה המסמך הכתוב המרכזי המבטא את ה"זיכרון הקולקטיבי" של העם היהודי. התנ"ך עשיר בדימויים ובתיאורים היסטוריים. נבואיים. וספרותיים על החיים בארץ ישראל והכאב

והעצב הנוכעים מעזיבתה. ניסיונו של גרואז להתעלם מז הרצינות של קריאת התנ"ך אצל יהודי הגולה הוא פשטני. אי ידיעת העברית הייתה בעוכריו שכן השוואה של טקסט המסורה לתרגום היווני היה מוביל אותו למסקנות אחרות. המינוח היווני של תרגום השבעים הנו משמעותי ביותר כדי להבין את ה"מטפורות" בהז השתמשו בגולה. אף אם היהודים חיו בגולה בשלווה יחסית ובחיי רווחה. עובדה שאף היסטוריוז איננו חולק עליה. עדיין אפשר לומר כי מנטאלית ורגשית הרגישו שם זרות רבה. איז להסיק ממצבם של יהודי אמריקה. המנסים ליצור אלטרנטיבה למדינת ישראל. על מצב הגולה בתקופה ההלניסטית. לפיכך. השאלה ששואל גרואז בספר זה היא שאלה מודרנית שלא הולמת כלל את העת העתיקה.

ח. הספר היה יוצא נשכר אילו מחברו היה נעזר ואף מקדיש פרק לדיון על תאוריה של דיאספורות. הנחקרת במדעי החברה זה זמן רב וזוכה לתשומת לב רבה בשנים האחרונות. (8) לעניות דעתי. במחקר של נושאים כגון אלה הנידונים בספר זה. אי אפשר עוד לאנשי מדעי הרוח להתעלם מז הנעשה במדעי החברה.

לסיכום. פרופסור אריק גרואז כתב מספר ספרים חשובים בהיסטוריה עתיקה. וחבל שוועדת המערכת של ההוצאה לאור של אוניברסיטת תל-אביב לא בחרה באחד מהם לתרגום לעברית. אי אז היה הקורא העברי זוכה לתרומה חשובה של ממש. יתר על כן. בשנים האחרונות יצאו ספרים מצוינים בשפה האנגלית העוסקים ביהדות הגולה. וטוב היה אילו בחרה המערכת לפרסם אחד מהם בתרגום עברי.

דורוז מנדלס. האוניברסיטה העברית. ירושלים

הערות

1. Levine, L.I.. *The Ancient Synagogue: The First Thousand Years* (New Haven, 2000).
2. Mendels, D.. *The Rise and Fall of Jewish Nationalism* (Michigan, Grand Rapids, 1997). chapters 5, 10.

3. Mendels, D., *Jewish Identity in the Hellenistic Period* (Tel-Aviv, 1996) (Hebrew), pp.84-90.
4. Mendels, D., *The Land of Israel as a Political Concept in Hasmonean Literature* (Tuebingen, 1987), chapter VI.
5. E.g. V.Raskin, *Semantic Mechanisms of Humor* (Boston, 1985); J. Palmer, *Taking Humor Seriously* (London, 1994); E. Oring, *Engaging Humor* (Urbana, 2003).
6. Elliott Horowitz, 'And it was reversed: Jews and their Enemies in the Festivities of Purim.' *Zion* LIX (1994), pp. 129-168 (Hebrew).
7. A. Prieuer, *Veronese* (Koeln, 2000), pp.38-41; R.Krischel, *Jacopo Tintoretto* (Koeln, 2000), pp. 48-49.
8. Judith T. Shuval, 'Diaspora Ambiguities and a Theoretical Paradigm', *International Migration* 38.5 (2000), pp. 41-57 (עם המוז ביבליוגרפיה שימושית)